ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԷՊ

Մ. ԱՐԵՂԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն [1])

«Սասունցի Դաւիթ» կամ «Մհերի դուռ», Կ. Պոլիս, 1874, եւ «Դաւիթ եւ Մհեր», Շուշի, 1889, ժողովրդական պատումներն իբրեւ կէս-պատմական եւ կէս-դիւցազնական հին վէպ։

ԺԲ.

Դիւցազնը ժողովրդի գաղափարապաշտն է, ժողովրդի ցանկութեան մարմնացումն է. բաւական չէ, որ նա միայն դաղաններին զսպէ և աւերիչ դեներին կոտորէ. բացի դաղաններից կան և ուրիշ թշնամի էակներ, թշնամի դիւցազներ, որոնք նոյնքան վնասակար են ժողովրդի համար, որքան դաղաններն ու դեները, և թերևս նրանցից աւելի վնասակար. որովհետև թշնամի դիւցազներն իրանց անչափ ուժի հետ միացրած են և մարդկային բանականութիւնը, որ չ'ունին դաղանները և սպակաս ունին դեները։ Թշնամի դիւցազները մենակ աւելի են, քան թէ բոլոր դեները և բաղմաթիւ հրէշները։ Ահա այսպիսի թշնամի դիւցազներից ևս պէտք է ժողովրդի դաղափար կաղմող դիւցազնը ազատէ իւր ժողովրդին։

Այդպիսի մի թշնամի դիւցազն վէպի մէջ ներկայանում է Մսրամելիքը։ Դաւիթը Սասմայ քաղաքի տէրն է, իսկ Մսրամելիքը Մսրայ քաղաքի տէրը։ Մսրայ մելիք կոչումն է տրւում Մսրայ քաղաքի իշխաղներին, որ յատուկ անուն չէ, այլ մի հասարակ կոչում։ Մսրայ և Սասմայ քաղաքները երկու միմեանց թշնամի կենդրոններ են, որոնց մէջ կռիւն սկըսում է հէնց Աքամելիքի օրով։ Մսրայ մելիքների սերունդն ևս հասարակ մահկանացուների սերունդ չէ։ Հ. Արուանձտեանի վարիանտով՝ այդ իշխա-

[1] Տե՛ս «Մուրճ»-ի 1889 թ. 10 և 11 համարները։

նական ցեղն ևս ծագում է Աբամելիքից, որ սպանում է Մսրայ թագաւորին։ Այդ թագաւորի կնոջից և Աբամելիքից ապօրինաբար սերւում է Մսրայ մելիքների ցեղը. ապօրինի և անդրանիկ ծնունդ, որ չէր կարող երբէք հաշտ աչքով նայել Աբամելիքի օրինաւոր՝ բայց կրտսեր սերնդի վերայ, ինչպէս ապօրինի որդին, օրինաւոր բայց կրտսեր որդու վերայ։ Եւ ահա այս երկու ցեղերի մէջ պատերազմ է սկսւում և, ինչպէս երեւում է, շարունակւում է որդէց որդի մինչև Դաւիթը. մէկը սպառնում է Սասմայ քաղաքն աւերել, իսկ միւսը՝ Մսրայ քաղաքը։ Պատերազմի յաջողութիւնը միշտ Սասնու տէրերի կողմն է։ Թլոր Դաւթի ժամանակ, երբ որ սա դեռ երեխայ էր, իսկ հայրը մեռած, Մսրայ մի ուրիշ մելիք յարմար միջոց է գտնում Սասմայ քաղաքն իրան ենթարկելու։

Մսրայ և Սասմայ քաղաքների կռիւները յիշեցնում են Իրանի և Թուրանի կռիւները Շահնամէի մէջ. Իրանի փոխանակ Սասունն է դուրս գալիս, իսկ Թուրանի փոխանակ՝ Մսրայ քաղաքն իւր մելիքներով։ Սասնու տէրերը հանդիսանում են իբրև ժողովրդին սիրելի, ազնիւ ախպեր, որոնց գլխաւոր ուշ ու միտքը նորա վերայ է դարձրած, որ իրանց երկիրը պաշտպանեն օտար բռնութիւնների դէմ։ Մսրայ մելիքները, ընդհակառակը, ժողովրդի համար սիրելի չեն, այլ ատելի բռնապետներ են, որոնք մինչև անգամ իրանց սեպհական ժողովրդի վերայ բռնութեամբ են իշխում, և այս լաւ կերպով յայտնւում է պատերազմի մէջ «փիր հալիւոր» զինւորի խօսքերից. «Դաւիթ, գիտ ինչու էսա մարդեր կը սպանես... Մսրամելիք զօռով է բերել»։

Ահա այս՝ իւր ժողովրդի համար իսկ ատելի Մսրամելիքը կամենում է իրան հարկատու շինել Սասնու տէրերին և, հաւաքելով իւր ժողովրդից կատարեալ սպառազինութիւն—նորելուկ մանուկներ, բեղդար աղաներ, թուխ միրուքաւորներ և սպիտակ միրուքաւորներ, գալիս է Դաւթի վերայ։ Բայց միթէ Մսրամելիքն անձամբ բաւական չէ կռուելու Դաւթի դէմ։

Մսրամելիքն այնպիսի պարագաներով է նկարագրւած վէպի մէջ, որպիսի պարագաներով նկարագրւում են մեր հէքիաթների մէջ դիւական անձինք, հրէշաւոր արարածները։ Նա, իբրև մի սատանական հսկայ, դևերի պէս եօթն օր անզարթնելի քուն է մտնում. Նա այդ քնից չի զարթնիլ ոչ մի թեթև բանով, որով զարթնում են հասարակ մարդիկ. Նրան զարթեցնելու համար պէտք է երկաթէ շամփուրը կամ գութանի խոփը կրակացնել և սալ նորա ոտքերին։ Պէտք է երևակայել այն հսկան, երկայնալէզ, անհեթեթ հսկան, ինչպէս Խորենացին դնում է Բէլի հսկաների համար,—որի համար շիկացած երկաթով խարելը նոյնն է, ինչ որ հողածինների համար լուի կծելը, որից մարդ զարթնում է, բայց դարձեալ թմրութեան քնի մէջ է մտնում [1]։ Վերջապէս Մսրամելիքը զարթնում է և, իբրև մի սարսափական

[1] Արտայայտութեան սոյն եղանակը գտնում ենք և ռուսաց ժողովրդական աւանդ. դիւցազնուհի Նաստասիա Միկուլիչնայի և մարդանման կրտսեր հսկայ Դոբրի-

գերբնական հսկայ, աւելի ահագ քան թէ Դաւիթը, որ մարդանման կրտսեր հսկայ է, մի տեսակ արհամարհական հայեացքով, կարծես, բարձրից՝ ամպերից է նայում Դաւթի վերայ և փչում.—Նորա փչելով ամեն մի հասարակ արարած պիտի թռչի: Կատարեալ նմանութիւն մեր հէքիաթներում պատմուած երկաթէ մարդկանց նկարագրին. որոնցից մէկի պատկերը գտնում ենք Հ. Սրուանձտեանի «Համով-Հոտով»-ի Խան-Բօղուի անձնաւորութեան մէջ: Երկաթէ մարդ Խան-Բօղուի փռնգալուց Բաղիկանը մի արտ է միայն հեռու թռչում, որովհետև ինքը՝ Բաղիկանն էլ կտրիճ մէկն է, դևերի և աժդահաների (վիշապների) հետ տուել ու առել է. ման է եկել Լոյս-աշխարհք, Մութ-աշխարհք, Աջօջ-Մաջօջ, Դև ու Աղնաւոր, ինսան ու ջանաւար—ամենքի հետ կռուել է և ամենքին յաղթել է:

Չը նայելով, որ Մսրամելիքն այսպիսի մի ահագ դիւցազնական ուժի տէր եղել է, բայց նա դարձեալ չէ համարձակւում մենակ գնալ կռւի Սասնու վերայ և բաց ճակատով կռւի մտնել Դաւթի դէմ. Նա ամեն դէպքում խորամանկութեան և խաբէութեան է դիմում: Առաջին անգամ, հերոսին չափազանց հիւրասիրութեան պատրւակով, Դաւթին խաբում, ձգում է քառասուն կանգուն խորութեամբ հորի մէջ և նենգաւոր մարդու չարախնդաց ծիծաղով ասում. «Էն էր, ինչ որ խետ ձի կռիւ էնէր, թող կենայ էնտեղ, չուր ոսկորքեր փտի»: Բայց Դաւիթը Խաչ-Պատարագինի գերբնական զօրութեամբ հորից ազատւում է: Մելիքը դիմում է երկրորդ նենգութեան՝ հերթով կռւելուն, որպէս զի ինքն առաջին հարուածն իջեցնէ. այս էլ չէ յաջողւում: Նա դիմում է երրորդ նենգութեան և օգտւում է Դաւթի բարեսրտութիւնից: Նա ասում է Դաւթին. «Կ'ուզեմ, որ քառասուն գեազ խոր փորեմ.—ես երթամ, ընկնեմ մըջ խորուն, քառասուն ջաղցի քար քաշեմ վարիմ, քառասուն դըղած գոմշի կաշի լէ առնեմ, քցեմ վեր ջաղցի քարին». բայց Դաւիթը լախտի մի հարուածով «քառասուն գոմշու կաշին կտրեց, քառասուն ջաղցի քար լէ կտրեց, Մսրամելքի գլխու գագաթ լէ կտրեց»: Այսպիսի առասպելական պաշտպանութեան վահանների տակից Մսրամելիքի գլխի գագաթը կտրւած է և նա երկու կէս է եղած, բայց դարձեալ, ինչպէս դևերը հսկաների ձեռքով երկու կէս լինելուց յետոյ, ձայն է տալիս և արհամարհում Դաւթի հարուածը, կարծելով թէ ինքը չէ վնասւած. բայց երբ որ իրան թափ տւեց, «մէկ կտոր ընկաւ էստեխ, մէկ էնտեխ»:

ԺԳ

Սասնու տէր Դաւիթն էլ հսկայ է. Նա, դեռ մանուկ, առանց զէնքի

Նրա Նիկիտիչի կռւի մէջ. Դոբրինիան երեք անգամ իւր բոլոր ուժով լախտով խփում է Նատատաւեային. բայց սա միայն երրորդ անգամը յետ է դառնում և ասում՝ ես կարծում էի թէ մոծակներն են կծում:

դսպել է դաղաններին և կոտորել քառասուն դևերին. բայց այդ դևերն ու դաղաններն ինչ են անարի և չաւերժ հսկայ, խորամանկ Մսրամելիքի մօտ,— չնչին և անիմաստ արարածներ։ Սակայն Դաւիթն, իբրև դիւցազն, պէտք է կուի Մսրամելիքի դէմ։ Հիշա ու թեթև բան չէ այդպիսի մի հրէշաւոր դիւցազնի դէմ կուելը. նորա դէմ կուելու համար հերոսը պէտք է ունենայ աւելի քան իւր ժառանգական բնական ոյժը, և ուրիշ զէնք, քան իւր հովւական ցուպը. և ահա ժողովուրդն իւր դիւցազնին շրջապատում է այնպիսի պաշտպանութեան զէնքերով, որ պէտք է ունենայ ամեն մի կատարեալ դիւցազն։

Ամենից առաջ դիւցազնը պէտք է ունենայ ներքին բարոյական արժանաւորութիւն։ Ժողովրդի հասկացողութեամբ, ինչպէս ամեն մարդու գործի աջողութեան համար պահանջւում է, որ սկսած գործն աստուածահաճոյ լինի, նոյնպէս և դիւցազնի համար պահանջւում է արդարութիւն ունենալ, այսինքն՝ Աստուծու աչքին սիրելի լինել, որովհետև դիւցազնը, ինչքան էլ քաջ ու զօրեղ լինի, դիք, աստուած չէ, դիւցազնը, ինչքան էլ իւր տարաքներն անձնիշխանութեամբ կատարէ, նա դարձեալ մարդկային ներումնդ է, և նորա վերայ ևս ճնշում է աստուածային, դիւցային այն գերագոյն զօրութիւնը, որի ձեռքի սակ են թէ մարդիկ և թէ դիւցազներ, և որի կամքի մի արտայայտութիւնը միայն բաւական է, որ դիւցազնի բոլոր վիճակը փոխուի և նա հաւասարուի սովորական մարդուն։ Մեր աղգային վէպի մէջ աստուածային զօրութիւնը բռնում է ամենամեծ տեղը, և Աստուծու կամքով ձեռնարկած գործն է միայն յաջողութիւն գտնում. դիւցազնը, ամեն մի նեղ տեղն ընկած միջոցին, խոնարհութեամբ հնազանդւում է գերագոյն ուժի հրամանքին, որ իւր ճակատագիրն է, բայց միանգամայն և յոյս ունի, որ այդ գերագոյն ոյժն իւր բարերարութեամբ ձեռքից չի թողնիլ իւր դիւցազնին, որովհետև սա արդար է և սուրբ գործի համար է կռւում։ Դիւցազնի առ Աստուած դիմելու սովորական ձևն այս է.

«Օրհնեալ, բարերար Աստուած,
Քո հրամանքն էր շատ.
Հրամանք անես» և այլն։

Այպիսի մի ազգային երգով, որ հնութիւնից եկած վիպականութիւն ունի, հերոսները շատ անգամ դիմում են գերագոյն զօրութեանը, և նա կատարում է նրանց խնդիրքը. բայց կատարում է այն խնդիրքը, որ դիւցազնական ուժի սահմանից դուրս է, որ դիւցազնական անչափ ուժով անգամ կարելի չէ անել, ինչպէս՝ վէպի մէջ՝ հարաւ-քամի բերելը, և ուրիշները։ Իսկ ինչ որ վերաբերում է դիւցազնական ուժին, և այդ ուժով կատարելու հնարաւոր գործերին, հերոսի այդ դիւցազնական ոյժն Աստուծու անունը դիմելով չէ ամեն անգամ սաստկանում և չափից անցնում,

այլ Աստուած, ինչպէս գիտենք. այդ շնորհքը Խաչ-Պատարագինի պատկերով մի անգամ ընդ միշտ արդէն տուել է Դաւթին և իւր հօրը, որովհետև Նրանք արդար մարդիկ են, և այլ եւս Նրանցից չէ վերցնում, քանի որ Նրանք արդարութեամբ և ուխտապահութեամբ կը վարեն իրանց կեանքը։ Աստուած իւր զօրութեամբ միշտ Նրանց հետ է, որոնք իւր արդարութեան ճանապարհով կ՚ընթանան և Աստուած իւր այս շնորհքի բաշխումը ոչ թէ իւր ինքնակամութեան է թողնում, այլ հերոսի անձնակամութեանը,—ճիշդ քրիստոնէական գաղափար մարդու անձնիշխանութեան մասին։ Առհասարակ մեր ազգային վէպը հեղհեղուած է կրօնական գաղափարներով, որոնք աւելի քրիստոնէական ժամանակին են պատկանում, քան թէ հեթանոսականին. և այս բնական է մեր ազգի համար, որի պատմական արտայայտութիւնը միայն եկեղեցու մէջ են ուզում տեսնել։

Աստուծուն սիրելի լինելն արդարութեամբ և անպարտելի զօրութիւն ստանալու միջնորդ «Խաչ-Պատարագին» ունենալը դեռ բաւական չէ. շատ էլ դիւցազնը բարոյական արժանաւորութիւն ունի և ներքին զօրութեամբ լիքն է, Նորա արտաքինը դեռ մի և նոյն սովորական մարդունն է. հասակը հասարակ մարդու հասակից վեր չէր կարող լինել, որովհետև թէպէտև դիւցազնական սերունդ՝ բայց դեռ մանուկ էր. հագուստը հովուական հասարակ հագուստ էր, իսկ զէնքը ցուպ և հասարակ նետ ու աղեղ էր։ Դիւցազն իւր ներքին արժանաւորութեան հետ պէտք է ունենայ և դիւցազնի վայել արտաքին արժանաւորութիւն. Նա պէտք է հսկայական յաղթանդամութիւն, քաջամարտիկ մարդու զէնք ու զրահներ և իշխանական հանդերձանք ունենայ։ Ժողովուրդն իւր սիրելի դիւցազն Դաւթին հագցնում է իւր հօր իշխանական հագուստը. «զլխու-զօտին», «կապէն-խաբուկին», և «քամարըն ի մէջքին», իսկ որ ամենից գլխաւորն է, Նրան տալիս է «Թուր-Կէծակին», և «Քուռկիկ—Ջալալին»։

Կայծակի-Թուրը, դա ամենընտիր զէնքն է, որ մեր ժողովուրդը տալիս է իւր ամենից սիրելի հերոսներին։ Կայծակի-Թուրը թէպէտև երկրիս վերայ է արեւտուում, բայց Նորա նիւթը երկրային չէ, այլ երկնային. Նա ծնւում է, ինչպէս «կայծակի» անունն իսկ ցոյց է տալիս, ահեղազօր կայծակներից, որոնց առաջ անհատանելի բան չը կայ աշխարհիս վերայ, ուստի և Կայծակի-Թրից աւելի հատու սուսեր չը կայ երկրիս վերայ, և դիւցազնը, եթէ կատարեալ դիւցազն պէտք է լինի, պիտի ունենայ այդպիսի մի Թուր։ Ափսո՛ս, որ մեր վէպի մէջ չէ յիշւում թէ ինչպէս է Կայծակի-Թուրը ձեռք բերւել. որովհետև այդ Թուրը Դաւիթն իւրև հայրական ժառանգութիւն է ստանում, իսկ վէպի մէջ չը կայ Դաւթի հօր մասը, մինչև իսկ Դաւթի ծնունդն և առաջին երեխայութիւնը։ Մեր ժողովրդական աւանդութիւններից յայտնի է քիչ ու շատ թէ ինչպէս է հերոսը ձեռք բերում Կայծակի-Թրի նիւթը։

Կան այնպիսի լեռներ, որոնց գլխին միշտ փոթորիկ է և միշտ կայծակներ են խփում. այդ կայծակները դեռևին խփում են և խկոն վերանում են երկինք, գետնի վերայ չեն մնում. Եթէ հերոսն այնքան սիրտ ունենայ, որ անվախ կերպով բարձրանայ կայծակի-սարը, և հեռը սանի թաց թաղիք, դնի սարի գլխին,—կայծակը, խփելով թաց թաղիքին, կը մնայ թաղիքի մէջ և հերոսը կարող է կայծակը բռնել, թերել ներքև և ուղած թուրը շինել։ Այս աւանդութեան հետ դոյդ գտնում ենք և մեր հին մատենագրութեան մէջ շանթ բառի ուրիշ գործածութիւնը. այն է, որ շանթ նշանակում է թէ կայծակ և թէ չիկացած երկաթ. բայց այդ՝ կայ և շանթեքար բառ, որ Անանիա Շիրակացին, Ի. դարում, իւր աստեղաբաշխութեան մէջ բացատրում է. «Ասեն ոմանք զշանթեքարն որոսմամբ հանդերձ անկեալ՝ նման կրիայի գլխոյ» (տես «Հայկազեան լեզ. բառ. ընդ., որի մէջ շանթեքարի համար ասում է՝ քար պատուական, որ կարծի անկեալ զոյդ ընդ շանթի)։ Շանթ և շանթեքար բառերի այս հին նշանակութիւնը ցոյց է տալիս, որ մեր ժողովրդի մէջ եղած արդի հաւատալիքը Կայծակի-Թրի ծագման մասին դալիս է աւելի ևս հին, առասպելական (միթական) ժամանակներից։

Կայծակի-Թրի հետ պէտք չէ մոռանալ և «Հաւլունի-Թուրը», որ գրեթէ նոյն յատկութիւններն ունի, ինչ որ Կայծակի-Թուրը, միայն ծագմամբ սուրիչ է։ Հ. Արուանձտեանը «Համով-Հոտով» մէջ այսպէս է դնում Հաւլունի-Թրի մասին. «Հաւլունի կը նշանակէ հաւու ուղնի. իբր թէ երկաթը կը մաներն կորեկի պէս, կուտան հաւերուն, կ'ուտեն, և անոնց ծերտերը ժողվելով կրակով կէրեն, ելած երկաթը կը լինի զուտ չալիկ և զարմանալի սուր ու կտրուն («Համով-Հոտով», երես 75)։ Հաւլունի-Թուրն աղդալին վէպի մէջ դուրս է դալիս Պարոն-Աստղկի ձեռքին, որ Դաւթի հօրեղբօր որդին է։ Հաւլունի-Թրի աւանդութիւնն ևս, ինչպէս Կայծակի-Թրինը, հնութիւնից է դալիս. աւանդութեամբ՝ բաղմալաղթ Տըրդաս թագաւորն ևս ունեցել է Հաւլունի-Թուր։

Բայց Հաւլունի և Կայծակի Թրերից, լինչատակում է դուրդ-լախտ, որ մեր հերոսների ամենասիրելի զէնքն է. դուրդի մասին մենք վերևում խօսացինք։ Դաւիթը, չը նայելով՝ որ ունէր Կայծակի-Թուր, Մսրամելիքի հետ թրով չէ կռուում, այլ լախտով, և այս ցոյց է տալիս, որ վէպի այդ մասը, այսինքն Դաւթի և Մսրամելիքի կռիւն աւելի հնութիւն ունի, քան թէ Կայծակի-Թրի զրուցը, որ աւելի հետագայ ժամանակի ծնունդ է նոյն իսկ իւր արևելեան։ բոլոր նախնական հերոսները, ինչպէս լուսնայ մէջ Հերակլէսը, կռուում են միայն լախտերով, որ մի պարզ ու բրիտ զէնք է, ինչպէս և իրանք հերոսները պարզ ու բրիտ են։ Հ. Արուանձտեանի վարկածում Կայծակի-Թուր չը կայ, բայց դորա փոխանակ Դաւիթն ունի խալխան—վահան, որ իւր գլխին է բռնում Մսրամելիքի հետ կռուելու ժամանակ։ Աւելացնենք այդ զէնքերի վերայ և նետ ու աղեղը, որ ունէր Դա-

վիթը, կը ստանանք դիւցազնի սպառազինութիւնը՝ Կաւծակի կամ Հաւլունի թուր, լախտ, վահան և նետ ու աղեղ։ Պէտք է նկատել, որ ազգային վէպի մէջ զէնքերն այսպէս են յիշւում. իսկ զրահաւորութիւն չը կայ, եթէ զրահներ չը համարենք «գլխու դեոտին, կայէն-խաբուկլին, քամարն ի մէջքին», որոնք մեկնութեան են կարօտ և մենք դժւարանում ենք բացատրել. բայց և այնպէս կարծում ենք, որ դրանք աւելի հագուստ պէտք է լինին, քան թէ զրահներ։

Վերոյիշեալ զէնքերից թուրն ու լախտը դիւցազնի անբաժան ընկերներն են. բայց դիւցազնի համար կայ և մի ուրիշ անբաժան ու հաւատարիմ ընկեր. դա նորա ձին է, ձին, որ այնքան նշանաւոր դեր է կատարում ինչպէս ընդհանրապէս մեր բոլոր հէքիաթներում, այնպէս և մեր ազգային վէպում։ Դիւցազն առանց նժոյգի դիւցազն չէ. պարսից դիւցազն Ռուստամն իրան առանց ձիու փահլեան չէ համարում, և նա կարծում է, որ իրան միայն այն ժամանակ հսկայի տեղ կ'ընդունեն, երբ որ ինքն իր սիրելի Ռախշի վերայ է։ Լաւ ձիու համար հսկան իւր կեանքը կը տայ, որովհետև առանց ձիու չի կարող ոչ մի սխրագործութիւն կատարել. լաւ ձին հսկայի մարտակիցն է պատերազմի մէջ և նորա պահապանն ու պաշտպանն է թշնամիների յարձակմունքների դէմ. Նա միանգամայն և հերոսի հաւատարիմ խորհրդականն է, որովհետև դիւցազնական ձիերը մեր հէքիաթներում, ինչպէս և մեր ազգային վէպի և ուրիշ ազգերի վէպերի մէջ, անբան արարածներ չեն, այլ բանաւոր, խօսուն արարածներ են. Նրանք մինչև անգամ գուշակութեան շնորհք ունին, նախազգում են վտանգը և նախազգուշացնում են իրանց տիրոջը,—մի հանգամանք, որ վկայում է վէպի խորին հնութիւնը, այն ժամանակին, երբ որ մարդիկ աստուածացնում էին բոլոր բնութիւնը, և բնութեան բոլոր առարկաների, կենդանիների և նոյն իսկ անշունչ առարկաների մէջ երևակայում էին կենդանի ոգի և բանականութիւն։

Դիւցազնական ձիանքը մեզնում կոչւում են հրեղէն ձիանք, կրակէ ձիանք,—արդեօք կրակից շինուած, թէ կրակ դարձած վազող ձիանք։ Աւելի հաւանական է, որ ոչ մէկը լինի և ոչ միւսը, այլ հրեղէն բառը ծագած է մի ուրիշ արմատից, որից դուրս է եկել և հուրի—հրեղէն կոչումը, որ տրւում է գերբնական, ոգեական կին էակներին, հուրի, հուրնի-հրեղէն կամ հուրի-հրեղէն, և կամ լոկ հրեղէն աղջիկներին։ Մեր հրեղէնները կամ հուրիները ջրերի պաշտամունքի աստուածութեան են վերաբերում։ Մեզ թւում է թէ հուրի կոչումը նոյն է, ինչ որ հօրոտ կամ հօրուտ, որով հեթանոս հայերի մէջ ջրերի պահապան և խնամակալ ոգիներն էին կոչւում. իսկ հօրոտ կոչումը պարսից Հաուրուատ անմահական կոչումն է, որ նոյնպէս ջրերի պահապան ոգի է եղել [1]). Արդէ

[1]) Տե՛ս Գ. Խալաթեանցի «Հայոց հեթանոսական կրօնը», երես 33.

ժողովրդական Հուրի (Հուրիկ և Հրեղէն մինչև այժմ կնոջ անուն է) բառն էլ Հաւրուատ բառի ուրիշ նւազական ձևը պէտք է լինի [1]), որով և Հուրի-Հրեղէնները ներկայանում են իբրև հին Հօրուատ կամ պարսկական Հաւրուատը, այսինքն՝ ջրերի խնամակալ ոգիներ. և այս հակառակ չէ մեր արդի ժողովրդական հաւատալիքին Հուրիների կամ Հրեղէնների մասին, որոնք ապրում են ջրերի մէջ, առանձնապէս փոքր լճակների յատակում. Միենոյն ջրերի մէջ, Հուրի—Հրեղէն աղջիկների հետ ապրում են և Հրեղէն ձիանք ու Հրեղէն գոմէշներ, որոնք նոյն բնորոշ յատկութիւններն ունին, ինչ որ Հրեղէն աղջիկները։ Հրեղէն բառը աղջկան յատկացնելով, ցոյց է տալիս աղջկայ գերբնական, դիցական էակ, կամ, այսպէս ասած, դիցուհի լինելը, ինչու ուրեմն չ'ենթադրել թէ նոյն Հրեղէն բառը, ձիու վերայ ևս դրւելով, ցոյց է տալիս ձիու դիցական կամ գերբնական էակ լինելը, քանի որ այդպիսի ձիանքը Հրեղէն աղջիկների հետ միենոյն տարրի մէջ են ապրում, և ունին գերբնական յատկութիւններ. և այս հակառակ չէ վէպի ոգուն, որի մէջ ինչպէս դիւցազները ծագմամբ դիցական էակներից են, այնպէս և նրանց ձիանքն էլ շատ անգամ դիցական էակներից կամ աստուածներից են գալիս, մինչև իսկ հսկաների զէնքերն երբեմն դիցական ծագում են ունենում.

Դաւթի ձին, Քուռկիկ-Ջալալին, Հրեղէն ձի է և ունի Հրեղէն ձիու բոլոր յատկութիւնների հետ և բանականութիւն ու գերբնական ուժ, այնպէս որ նրա մի աքացու դոփի պատն ամբողջ շուռ է գալիս։ Հրեղէն ձի է և Պարոն-Աստղի ձին, որ թևաւոր է և «մէջ երկինք, մէջ գետինք» թռչում է օդի մէջ և, ինչպէս հէքիաթների մէջ ասում են, «աստղերի հետ խաղ է անում»։ Ձէնով-Յովանի սպիտակ, կարմիր ու սև ձիերից Սև ձին նոյնպէս Հրեղէն է և մի ակնթարթի մէջ ինչքան տարածութիւն ասես՝ կտրում է, նման Ռուստամի Ռաշին, որ փոթորկի պէս ուժեղ է, կայծակի պէս սլացող, թռչունի պէս թռչում է օդի մէջ, ձկան պէս լողում է ջրի մէջ, և որի վրայից ձիաւորն իր արձակած նետից աւելի շուտ է հասնում թշնամուն.

Ուրիշ աւանդութիւններից գիտենք, որ հսկաներն երեք տեսակ են Հրեղէն ձիանք ձեռք բերում. ինչպէս ասացինք, Հրեղէն ձիերը Հրեղէն աղջիկների և գոմէշների հետ ապրում են լճերի տակ. Հայաստանում շատ կան այդպիսի լճեր, որոնց մէջ, ժողովրդի հաւատալիքով, կենում են Հրեղէն ձիեր. և այդ լճերը շատ անգամ կոչւում են «Այգըր գեօլ», այսինքն «յովատակի լիճ». այդ լճերի ափերին արածող մատակ ձիերի և լճերի Հրեղէն

---

[1]) Ինչպէս Խաչատուր—Խաչիկ կամ Խաչի, Մաթէոս—Մաթիկ կամ Մաթի և այլն. այնպէս և Հաւրուատ—Հաւրի կամ Հուրի, Հուրիկ։ Թերևս ուրիշ անգամ մեզ դէպք լինի աւելի ընդարձակ խօսել Հայոց հին հեթանոսական դիւցական էակների մասին արդի ժողովրդական հաւատալիքներից վերցրած։

ձիերի զուգաւորութիւնից ծնւում են ճեփ-ճերմակ և անարատ ձիեր, որոնք իսկապէս կէս հրեղէններ են լինում։ Բայց եթէ հերոսն ուզում է իսկական հրեղէն ձի ձեռք բերել, նա պէտք է լճերից „որսայ“ հրեղէն ձի. դորա համար հերոսը պէտք է թագ կենայ ծովակի լճերի ափում և սպասէ այն ժամանակին, երբ որ հրեղէն ձիանքը, լճից դուրս ելած, խաղ են անում իրար հետ լճափի արօտներում. յարմար վայրկեան գտնելով, նա պէտք է թռչի հրեղէններից մէկի վերայ և, եթէ կարող է, իրան պահէ ձիու մէջքին և ձիու աչքերն առժամանակ ծածկէ աղխով։ Աչքերը բանալուց յետոյ ձին այլ ևս դէպի լիճը չի գնալ, այլ դէպի վերև, դէպի արեգակը կը թռչի, որ հսկային տայ արեգակին և այրէ։ Անշուշտ այն գործողութեանն է ակնարկում և ազգային վէպի մէջ Քուռկիկ-Ջալալին այս խօսքը. «Կարամ զքև տամ էրիզական՝ էրիցէ», որ ձին՝ ասում է Դաւթին, երբ որ սա նորա կողաչարը կտրում է ասպանդակով խփելով։—Հսկան եթէ խելօք ու ճարպիկ մէկն է, երբ որ տեսնէ թէ հրեղէն ձին իրան դէպի արեգակն է տանում, պէտք է մտնի ձիու փորի տակ և ասէ ձիուն. «եթէ արեգակին տաս, առաջ դու պիտի այրես, յետոյ ես»։ Ձին կը տեսնէ, որ իւր գլխաւորութիւնը՝ հերոսին արեգակին տալը անյաջող պիտի լինի, որովհետև առաջ ինքը պիտի այրւի, կը սկսի բարձունքից արագ սլանալ դէպի ներքև, որ փորի տակ մտած հերոսին գետնին խփէ։ Հերոսն իսկոյն պէտք է ուղղւի մէջքի վերայ և ասէ. «առաջ դու գետին կը մտնես, յետոյ ես»։ Այս գործողութիւնը կատարելուց յետոյ՝ հրեղէնը կը ճանաչէ, որ իւր հեծաւորը հասարակ մահկանացու չէ, կը հպատակէ նրան, իբրև իւր տիրոջ, և այլ ևս նրանից չի բաժանւիլ։

Բացի լճերից այս երկու եղանակով հրեղէն ձի ձեռք բերելուց, հսկաները հրեղէն ձիու տէր են դառնում և դևերի ձեռքից խլելով։ Դևերը, առանձնապէս Մութ-աշխարհում ապրող դևերը, իրանց ստորերկրեայ գբերում կամ այրերում ունենում են նոյնպէս հրեղէն ձիեր, որոնցից, սակայն, նրանք շատ էլ չեն օգտւում, որովհետև դևերն իրանք արագավազ են, և շատերը մինչև անգամ թևաւոր են և թռչում են օդի մէջ։ Հսկաները դևերին կոտորելուց յետոյ, յափշտակում են նրանցից հրեղէն ձիերն և իրանք են բանեցնում։ Հ. Սրուանձտեանի վարիանտով Դաւիթը, քառասուն դևերին կոտորելուց յետոյ, նրանց այրից հանում է և մի քուռակ, որի զօրութիւնը լեզուով չի պատմւիլ. այդ քուռակը պէտք է լինի և Քուռկիկ-Ջալալինը, թէպէտ և այդ քուռակը ոչ մի դեր չէ կատարում վէպի մէջ, և նորա անունն անգամ վէպի շարունակութեան մէջ չէ յիշւում։ Բայց այստեղ մի անհամաձայնութիւն է դուրս գալիս երկու վարիանտի մէջ, այն է, որ հ. Սրուանձտեանի վարիանտով Դաւիթն է ձեռք բերում հրեղէն ձին, իսկ մեր վարիանտով Քուռկիկ-Ջալալինը Դաւթի հօրն էր. այդ անհամաձայնութիւնը կը պարզւի, եթէ ընդունելու լինինք, ինչպէս մենք կարծում ենք, որ հ. Սրուանձտեանի վարիանտի մէջ միացած են

Թուլան և Թլոր Դաւթի վէպերը, և մինչև Դաւթի և Մորամելիքի մենամարտութիւնը (Ասպար կալնան և զալա էրէցին...) եղած մասը վերաբերում է Թուլան Դաւթին, որ Թլոր Դաւթի հայրը պէտք է լինի, որով և մեր վարիանտի համեմատ՝ Ռուսկիկ-Զալալինը, ինչպէս և Խաչ-Պատարագինը (ս. Նշան) Թլոր Դաւթին իւր հօրից կը դան իբրև ժառանգութիւն։ Այս ենթադրութիւնն անելու հիմքերի մասին թողնում ենք այստեղ դրելը, միայն այսքանը պէտք է ասել, որ այս ենթադրութեամբ երկու վարիանտի մէջ եղած բոլոր անհամաձայնութիւնները պարզւում են և երկուսից կազմւում է մի կապակցական ամբողջ վէպ։ Դանք մեր խօսքի շարունակութեանը։

Դաւիթն ունի, ինչպէս տեսանք, դիւցազնին վայել զրահաւորութիւնն ու հանդերձանքը. բայց նա դեռ մանուկ է և չ'ունի դիւցազնի հսկայահասակ յաղթանդամութիւնը. նա միայն իւր հօրեղբօր կին Սասի աչքին չէ ծիծաղելի իւր արտաքինով, որովհետև իւր գլխու զօրին այնքան մեծ է իրան համար, որ քառասուն լիտր բամբակ է մէջը գրեալ, որ գլխին դալ, մէջքի քամբը քառասուն փութ է եկել, իսկ Կայծակի-Թուրը Ռուսկիկ-Զալալինի վերալ նստած անգամ գետնի հետ քարշ է գնում։ Հրեղէն Ռուսկիկ-Զալալինն անգամ զգում է իւր տիրոջ ծաղրական դրութիւնը, բայց և նա դիտէ այդ դրութիւնից դուրս գալու ճարը։ Դորա ճարը կաթնաղբիւրն է, աղբիւրը, որ մեր ժողովրդի ամենասիրելի ջուրն է, անմահութեան կաթնաղբիւրը, որ այնքան մեծ դեր է կատարում և մեր հէքիաթների մէջ։ Ամեն աղբիւր կաթնաղբիւր չէ։ Ցիշենք միայն այն, որ անմահութեան աղբիւրի ջուրը մահից յետ է դարձնում մարդուս, ամեն մի վէրք ու ցաւ լաւացնում, նորոգում է, աչքերը լուսաւորում և ոյժ ու կարողութիւն է տալիս խմողին։ Հէքիաթների մէջ հերոսները, վէրքի կամ ախտի մէջ նեղն ընկած հանգամանքում, անմահութեան աղբիւրին են դիմում. նորա մի կաթիլ ջուրը ածում են վիրաւորի կամ ախտաւորի վերալ և նա լաւացնում է, մինչև անգամ մեռելին յարութիւն է տալիս. բայց անմահութեան աղբիւրից ջուր բերելն էլ հեշտ չէ. որովհետև աղբիւրը շրջապատած է ամենաղժուար պարագաներով. նրան պահապան են վիշապներ և ամեն տեսակ գազաններ ու հրէշներ, որոնք արգելում են անմահութեան ջուրը մարդկային ձեռքն անցնելուն։ Հերոսը պէտք է այդ հրէշների դէմ կռւի աղբիւրից ջուր վերցնելու համար։

Ազգային վէպի մէջ ևս կայ մի այդպիսի աղբիւր, որ Դաւթի հօրն էր պատկանում, որի մօտ թերևս շատ անգամ գալիս էր նա, ջրից խմում և մօտին պառկելով կազդուրում ու նոր ոյժ ու զօրութիւն առնում, նոր սքիրագործութիւններ անելու համար։ Այդ բանը տեսած պիտի լինէր Ռուսկիկ-Զալալինը, որ իւր տէր Դաւթին ուղղակի դէպի կաթնաղբիւրն է տանում. Դաւիթը նորա ջրից խմում է, հաց ուտում և ափին մի ժամի չափ քուն մտնում. քուն հրաշալի, որ պէտք է նրան աղբիւրի ջրի զօրու-

թեամբ ամենամեծ կերպարանափոխութեան ենթարկէր։ Նա քնից ելաւ.

«Ցնսաւ էնպէսն ի լցուլ,
Էնպէսն ի խաստացի,
Էնպէսն ի զորութիւն, ոժ առլ,
Որ չափալամիչ ի եղի»։

Այժմ նորա հագուստն ու զէնքերը նրան այնպէս են գալիս, ինչպէս իւր սեպհականը, որովհետև նա մարմնով արդէն դիւթական ջրի զորութեամբ վիթխարի հսկայ է դարձած. այժմ նա կարող է համարձակ, առանց մէկի ծիծաղը շարժելու դուրս գալ անհեթեթ հսկայ Մսրամելիքի դէմ։

Սակայն ձին դեռ ևս չէ հաւատում իւր տիրոջ հսկայական ուժին, մանաւանդ որ նա մի անգամ մոռացել էր իւր ասած խօսքը. ձին խորհուրդ է տալիս Դաւթին, նախ քան պատերազմ գնալը, իւր ոյժը փորձել դաշտի մէջ տնկած երկաթէ սեան վերայ։ Դաւիթը Կայծակի-Թրով այնպիսի մի հարուած է իջեցնում երկաթէ սեանը, որ

«....Թուր սուն կտրեց,
Կալամ վըր կալամին կայնաւ,
Շուռ չառէց՝ որ իջնէր դետին»։

Սարսափելի արագութիւն և ոյժ, որ տատանում անգամ չէ պատճառում սեանը, և որ դիւցազնին անգամ կասկածանքի մէջ է թողնում իւր ձեռքի ուժի վերայ, այնպէս որ նա լուսահատուած լալիս, ասում է.

«Ձեռնիկ, տիւ կոտուր կենէր,
Որ զարկեցի, թուր չը կտրեց.
Աչքիկ, տիւ խաւար կենէր,
Որ էսա բաներ ես չը տեսնէր»։
Ասաց,—ձեռ կոտրաւ, աչք խաւարաւ։
Ասծու հրամանքիւ ձին լեղու էկաւ, ասաց.
—Քեռ բերան կոտրուլ, տէր իմ,
Քամի մ'ուղէ Ասծուց։
Դաւիթ երգեց, ասաց.
«Օրհնեալ, բարերար Աստուած,
Քեռ հրամանքն է շատ.
Հրամանք անես՝ հարաւ-քամին իջնէր,
Էսա սուն լէ վիրարուց կտոր էնէր»։
Ասծու հրամանքիւ հարաւ-քամին որ էկաւ,
Սուն շուռ ետուր,

Մէ կտոր էստեխ ընկաւ,
Մէ կտոր էնտեխ ընկաւ։ Ասայ.
«Զեռնեմ, տիւ կանաչ էլնէր,
Աչքիկ, տիւ լուսով էլնէր»։
Ասծու հրամանքիւ ձեռ սաղայաւ,
Աչքեր լէ լուսաւորուան։

Իւր հսկայական ուժը փորձելու այս մի եղանակի մէջ, որ ուրիշ աղգերի վէպերի մէջ ևս կայ ուրիշ ձևով, որքան նախնական պարզութեամբ արտայայտուում է գերագոյն էակի՝ Աստուծու կամ դիւց, դիւցազնի և իւր դիւցազնական—հրեղէն ձիու լարաբերութիւններն իրար հետ. և որքան սկզբնական կենդանի հաւատքով լցած է թէ ինքը դիւցազնը, թէ այն նախնի մարդը, որ մի քանի անարուեստ խօսքերով ստեղծել և լայանել է իւր կեանքի այս պարզ նկարագիրը, և թէ նա, որ մինչև մեր օրերը դարձեալ հաւատքով լցած կրկնում է նոյնը։ Դաւիթի ուժի փորձը, որով գերագոյն զօրութեան հաճութիւնն իւր կողմը լինելն ևս իմացաւ, չաջող էր, և նա ամենայն վստահութեամբ լարձակւում է Մորամելիքի բանակի վերայ. բայց վէպի ողու հաւնմատ, պիտի կուլին ոչ թէ բանակ բանակի հետ կամ մի դիւցազն ամբողջ բանակի հետ, այլ դիւցազն դիւցազնի հետ. և ահա՝ Դաւիթն ու Մորամելիքը ժեռամարտում են, և Դաւիթը, Մորամելիքին ևս լաղթելով ու սպանելով, հանդիսանում է իբրև կատարեալ դիւցազն այն բոլոր լատկութիւններով և արարքներով, որ պէտք է ունենայ դիւցազնը։

(Կը շարունակուի)